

EGYETEMISTÁK ÉS KOLLÉGISTÁK NÉVHASZNÁLATA A XVI-XVIII. SZÁZADBAN

B. GERGELY PIROSKA

Miskolci Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

1. Szellemi múltunk távolibb évszázadainak kiemelkedő vagy ismertebb személyiségeit azon a néven emlegetjük ma is, amely saját korukból hagyományozódott ránk. Családneveink sokféle típusát ismerve, feltűnő az az egyöntetőség, amely az egykori értelmiségi elit tagjainak családneveit jellemzi. Legtöbbjük nevében tudniillik egy *i* képzős helynév tűnik fel. Már kódexirodalmunk fordítóit, másolóit így emlegetjük: *Laskai* Demeter, *Nyújtódi* András, *Ráskai* Lea, *Sövényházi* Márta stb. A humanizmus és a reformáció kora valósággal ontja az ilyen típusú neveket, olykor latinositva, mint Janus *Pannonius* vagy *Sylvester* János, zömmel azonban magyar névalakban említve, mint a protestáns vagy katolikus egyházi irodalom művelőit, bibliafordítóit, hitvitázóit, pl. *Komjáti* Benedek, *Enyedi* György, *Károlyi* Gáspár, *Bogáti* Fazakas Miklós, *Szegedi* Gergely, *Félegyházi* Tamás, *Alvinczi* Péter, *Ozorai* Imre; aztán történetírókat és históriás énekszerzőket, pl. *Ilosvai* Selymes Péter, *Tinódi* Lantos Sebestyén, *Bencédi* Székely István, *Valkai* András; írókat és tudósokat, pl. *Heltai* Gáspár, *Pesti* Gábor, *Szenczi* Molnár Albert, *Geleji* Katona István, *Apácai* Csere János, *Baranyai* Decsi János, *Misztótfalusi* Kis Miklós, *Tsétsi* János, *Keserűi* Dajka Gábor, *Szikszai* Fabriczius Balázs. De még a XVIII. század, a felvilágosodás korának tudósainál, íróinál is találkozunk hasonló nevekkkel, mint *Pápai* Páriz Ferenc, *Baróti* Szabó Dávid, *Bartzafalvi* Szabó Dávid stb.

Természetesen vannak ezekben a korokban is kivételek ez alól, e társadalmi rétegben már-már szabályosnak mondható helynévi családnév-típus alól, de viszonylag kevés az ilyen, mint pl. *Oláh* Miklós, *Bornemissza* Péter, *Méliusz* Juhász Péter, *Huszár* Gál vagy *Pázmány* Péter neve.

Tudvalevő, hogy helynévi alapszavú családnevek a társadalom bármely más rétegénél is előfordultak. Érthetően gyakoriak voltak a földbirtokos osztály körében, ahol a családi birtok helyére utaltak. A belső népmozgások: átköltözések, jobbágyszökések, menágyszökések, menkálták az előző lakóhelyre utaló nevek létrejöttét. Ezekkel a magyar személynév kutatás már eddig is bőven foglalkozott, s megállapította azt is,

hogy a helynévi alapszavú családnévtípus aránya a XVII–XVIII. századra jelentékenyen megemelkedik, s ezt egyértelműen a török hódoltság korabeli és utáni nagy népmozgással hozta kapcsolatba. Figyelmen kívül maradt viszont, hogy ugyanekkor ez a névtípus tömegesen jelentkezik a magasabb szellemi képzésben részesült értelmiség körében, melynek száma és szociális köre ez időben – mint tudjuk – rendkívül megnőtt, kiszélesedett, akár a hazai magasabb fokozatú iskolákban, kollégiumokban tanulók, akár a külföldi egyetemekre peregrináló akadémiták társadalmi megoszlását nézzük.

A magasabb képzettséget nyújtó oktatás még ma is, időben visszafelé haladva meg egyre inkább, bizonyos műveltségi centrumokhoz kötődött, amelyeknek tágabb, az egyetemek esetében nyelvterületi és országhatárokat is átlépő vonzáskörzetük volt. Ebből következett, hogy diákjaikat legfőképpen aszerint tartották számon, honnan jöttek. Ezt már a középkortól kezdve fel kellett tüntetni a beiratkozási jegyzőkönyvekben, a matrikulákban. Az iskolatörténeti kutatások során számos ilyen diák- és tanár-névanyagot tettek közzé (lásd többek közt a *Fontes Rerum Scholasticarum* sorozatot), ezek – más tanulmányok mellett – részletekbe menően megismerhetővé tették az iskolai névhasználatot is. Amit a továbbiakban erről mondani fogok, az e forrásanyagot kiaknázó kutatásaim eredménye (lásd Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban*, *Fontes Rerum Scholasticarum* IV., Szeged 1992; Bura László: *Szatmári diákok 1610-1858*, *Fontes Rerum Scholasticarum* V., Szeged 1994; Dományházi Edit – Latzkovics Miklós: *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudipolitani Unitariorum 1626-1648*, *Fontes Rerum Scholasticarum* VII/1., Szeged 1997; Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662-1848.*, Kriterion, Bukarest 1979).

2. A magasabb oktatási intézményekbe (akadémiákba, kollégiumokba) belépés tehát részleges névcserével járt együtt. A diákok előző nevéből csak a keresztnév őrződött meg (a felsőbb szintű oktatás latinnyelvűségének megfelelően ezt mindig latinosított formában tüntették fel), az eredeti családnév helyébe pedig egy másik, a diák származási helyére utaló nevet iktattak vagy ezzel egészítették ki. Pl. Matthias *Veresmarthi* Ung a groningeri egyetem diákja 1670-ben (182)*, Johannes *Lippai* a gráci, majd

* Az adatok után zárójelben a forrás lapszáma áll.

a bécsi jezsuita akadémia növendéke az 1620-as években (113), Gasparus *Miskolczi*, Miskolczi Csulyak István fia, aki 1651-ben az utrechti, 1653-ban a franekeri egyetemet látogatta (64), Bartholomeus *Bagosi* Pannonius 1557-ben a wittenbergi egyetemen akadémista (27), Johannus *Thordanus* Tr. a kolozsvári unitárius iskolából ment 1624-ben az odera-frankfurti egyetemre (113), Samuel N. *Rivulinus* (azaz Nagybányai Sámuel) 1693-ban a franekeri akadémiaán tanult (242) stb. Amint a bemutatott példákból látszik, a helynévi névrészt legtöbbször magyaros (-i képzős) formában tüntették fel, de végződését latinosíthatták is (*Thordanus*), még ritkábban a magyar helynevet latinra fordították (*Rivulinus*).

Ezek a területi származásra utaló nevek nyilvánvalóan a sokfelőlről összesereglett akadémisták közötti nyilvántartást szolgálták eredetileg, némileg hasonlatosan a diákok szintén területi alapon szerveződött *coetus*aihoz. Valószínűnek tekinthetjük azonban, hogy nemcsak írásban létező, matrikulabeli nevek voltak, hanem az egyetemi életben használhatták is őket: tanáraik, diáktársaik, sőt az egyetemi városokban is ezen a néven szólíthatták, említhették viselőiket. Ezt azért tartom fontosnak kiemelni, mert az iskolai nevek utóélete és funkcióváltása szempontjából ennek jelentősége lesz, amint erre a továbbiakban majd rámutatok.

Az akadémisták másik része a származáshelyre mutató iskolai nevét azonban nem eredeti családneve helyett, hanem ahhoz csatolva, kétrészes formában viselte. Például (a latinosított névsorrendet és névformákat most mellőzve) *Pelsőci* Kovács János: 1698 Utrecht (145), *Vásárhelyi* Szöcs Mihály: 1635 Franeker (189), *Tiszabecsi* Nagy Gáspár: 1650-es évek eleje, Franeker, Utrecht, Oxford (64), *Bojti* Veres Gáspár: 1617 Heidelberg (62), Emericus Czaki de *Keresszeg*: 1695 Róma (48), *Bihari* Pastoris/Pap Benedek: 1620-21 Heidelberg, Wittenberg (31), *Debreceni* Hentes Mihály: 1649 Utrecht, Groningen, 1650-es évek Franeker (192) stb. Ez a névforma főleg a XVII. századtól sűrűsödik meg az akadémistáknál, de elvétve már a XVI. században is van rá példa, mégpedig egyik nevezetes korai nyelvtanírónknak, az *Ortographia Ungarica* szerzőjének: *Dévai* Bíró Mátyásnak a neve, aki a krakkói egyetemre még Matthias *de Dewa* néven iratkozott be, a wittenbergi egyetemre viszont már Matthias Bíró *de Way* néven jegyzi be (176). Nyilván hallás utáni téves bejegyzés a *Dévai* szétbontása *de Way*-ra.

A családnév teljes formájánál ritkább eset az akadémistáknál, hogy a családnév csak rövidített formában, betűnévként jelenik meg a

származáshelyi név mellett Például Andreas P. Békési: 1615 Marburg, Heidelberg (12), Michael F. *Bessenerius/Besenyei*: 1622 Odera-Frankfurt, 1624 Bréma (188), Johannes P. *Rozgonyi*: 1676 Utrecht (118), *Petrus D. Diószeginus*: 1615 Heidelberg (229), Petrus T. *Kapornai*: 1622 Odera-Frankfurt, később *Kapornai Tornatoris*, talán Tornáról származott (229). Azok az esetek világítanak rá leginkább, hogy a betűrövidítések mögött valódi családnevek állanak, amelyek egyben névcserékről árulkodnak, arról tudniillik, hogy egyesek még egyetemi éveik alatt nevet változtatnak: az első egyetemi beiratkozáskor a felvett származáshelyi néven jegyzik be őket, a következő egyetemre azonban már valódi családnéven iratkoznak be, s ez megadja betűrövidítéseik feloldását. A betűnév ugyanis családnevük kezdőbetűjével azonosítható. Például Michael P. *Balai* Ung: 1620 Heidelberg – *Pastoris*: 1621 Wittenberg (188), Johannes R. *Beszerményi* Ung.: 1674 Utrecht – *Ratz* Tr.: 1676 Franeker (134). Így biztosak lehetünk abban, hogy e betűnevek azoknál is családnévre vonatkoznak, akiknél ez a fentiekhez hasonlóan nem bizonyítható.

E névformák létét, amelyekben a származási név mellett egy másik név áll, akár teljes, akár betűneves formában, bizonyítéknak is tekinthetjük amellett, hogy a diákoknak már az iskolába lépéskor volt egy valódi családnevük, amelyet az iskolában kapott származási név nagyobbik részüknél – főleg a XVI. században – felváltott, más részüknél kiegészített. Sőt arra is van példa, hogy egyesek akadémikaként is eredeti családnevüket megőrizték, iskolai-származási név nélkül jegyezték be őket a matrikulákba. Igen érdekes, hogy ezek a diákok majdnem mind katolikus egyetemeken, a jezsuita szemináriumok valamelyikében, főleg Bécsben, Braunsbergben, Grácban, Olmücben, Rómában tanultak. *Balogh* Petrus Tr.: 1658-60 Grác (234), *Csedő (Chedio)* Michael Tr.: 1666 Bécs (197), *Kabos* Stephanus Ung 1591 Bécs (254), *Sulyok* Franciscus: 1595 Bécs (54), *Vas* Johannes Tr.: 1608 Olmüc (109), *Székely (Siculus)* Andreas 1584: Braunsberg (10). (Megjegyzem az eredeti családnevükön szereplő akadémikák közt feltűnően sok a *Székely/Siculus* és a *Szabó/Sartoris* családnév!) Közéjük tartozik Petrus *Pázmány* is, aki 1589-97 között a bécsi, római és gráci jezsuita szemináriumokban is saját családi nevén szerepel, és ennek köszönhetően ismerjük őt ma is *Pázmány* Péter néven, nem lett belőle Bihari vagy Váradi, esetleg Váradi P. Péter. A protestáns egyetemeken tanulók között viszont csak elvétve bukkanunk ilyen esetre, de ugyanakkor a katolikus egyetemeken is számosan viselnek helynévi alapszavú iskolai neveket. Úgy

látszik tehát, hogy az iskolai/származási nevek használata honos volt mind a katolikus, mind a protestáns egyetemeken, de a használat mértékében volt némi különbség köztük: általánosabb, erőteljesebb, talán kötelezőbb is lehetett a protestáns, mint a katolikus egyetemeken.

E tekintetben forrásanyagom még egy másik nem vallási, hanem etnikai jellegű, különbségre is felhívta a figyelmem. Az erdélyi akadémiták körében tudniillik a magyarok mellett igen magas volt az erdélyi szászok részaránya, 1521-ig a külföldi egyetemekre peregrinálók 60%-át, 1521-1700 között is mintegy 50%-át alkották (Szabó Miklós: „Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI-XVIII. században”, in: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest, 153-165). Feldolgozott forrásom azt mutatja, hogy a szász akadémiták sokkal nagyobb részénél szerepelt az eredeti (német) családnév, mint a magyaroknál, a származásra utaló név általában ezt kiegészítette, de nem váltotta fel. Pl. Michael Rennerus Schesburgensis (Segesvári) Tr.: 1668 Strassburg (197), Petrus *Falkmannus (Felckmannus)* Coronensis (Brassói) Tr.: 1595 Heidelberg (227), Paulus *Wernerus* Birthalbensis (Berethalmi) Tr.: 1663 Strassburg (219), Valentinus *Franek* Cibino (Szebeni): 1665 Altdorf (283) stb. Fölvethetőnek, sőt lehetségesnek tartok, legalábbis erdélyi viszonylatban, egy két irányban érvényesülő hatást. A szászok családnévhasználata egyrészt hathatott a magyaroknál is az eredeti családnévnek az iskolai névhasználatban való megőrzésére. Ez, mint láttuk, elsősorban a jezsuita szemináriumokra volt jellemző, a magyarok pedig ezek közül főleg a német (osztrák) nyelvterületen levőket látogatták, ahol az erdélyi szászokhoz hasonló névhasználati sajátságok lehettek/voltak érvényben. Másrészt erősítő hatással lehetett a három elemű: a származásnév mellett az eredeti családnevet is megőrző nevek megjelenésére, megerősödésére a magyarok körében is, bár ezek egymástól független, párhuzamos fejlődéssel is létrejöhetnek. Egymást erősítő hatásuk lehetőségét azonban nem zárhatjuk ki.

3. Hasonló iskolai névhasználat érvényesült a magasabb fokú hazai iskolákban, a kollégiumokban is. A nagyenyedi és szatmári református kollégiumok, valamint a kolozsvári unitárius ún. óvári iskola diákjainak és tanárainak a neveiről (forrásaikat lásd előbb) összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg:

Egyöntetőség mutatkozott a kollégiumok XVII-XVIII. századi iskolai névhasználatának jellegében és időbeli változásában egyaránt. A

XVII. században, de valószínűleg korábban is a helynévi alapszavú nevek csaknem kizárólagosak voltak, majd a XVIII. század második évtizedétől fokozatosan mind több diákot tüntettek fel más jellegű néven, e század közepétől pedig már ezek voltak többségben, bár a helynévi alapszavúak száma még ekkor is jelentékeny. A XIX. századi diáknévsorokból pedig el is tűnik az ún. iskolai név, a diákok változatos típusú családnevei közül a helynévi alapszavúak aránya ekkor már nem emelkedik ki.

Az iskolai használatú névformáknak itt is többféle változata volt. Legáltalánosabb a kételemű, a családnév + keresztnév együtteséhez hasonló névforma, melyben a családnév helyén a helynévi alapszavú név állt. A kollégiumok latin nyelvűségéhez igazodva a névelemek sorrendje fordított, a keresztnévek alakja is latinosított. A helynévi alapszavú név viszont a legtöbbször -i képzős magyar alakban szerepel: Balthazar *Zágoni*, Adamus *Pápai*, Basilius *Várallyai*, Josephus *Aknai*. Jóval ritkábban előfordulnak latinosított névalakok pl. Stephanus *Albensis* = Fejérvári, Martinus *Mercuriensis* = Szeredai, Szerdahelyi, Andreas *Barovius* = Baranyai.

A másik változat háromelemű: (latinus sorrendben) keresztnév + családnév + helynévi alapszavú név. A családnév megjelenhetik betűnév formában vagy teljes alakban.

A betűnév rendszerint a keresztnév és a helynévi alapszavú név közé ékelődik. A nagyenyedi és a szatmári matrikulákban kezdettől fogva jelentkezik és a teljes vizsgált időszakban jelen van pl. Samuel P. *Krizbai*, Michael Sz. *Zabolai*, Johannes V. *Dállyai*, Stephanus M. *Bekessi*, Johannes K. *Milotai*, Martinus S. *Porczalmi* stb. A diákok mellett a professzorok neve közt is megtalálható, a szatmári kollégium 1610-1749 közötti professzorainak egyharmadát ebben a névformában jegyezték fel.

A háromelemű iskolai név másik változatában az eredeti családnév teljes alakjában megjelenik. Ez a XVII. század első felében még a betűneves formánál gyérebben bukkan fel és elsősorban a professzorok nevében. A már említett szatmári professzori listában 1611-50 között a következők olvashatók: Johannes *Mihályfi Ketskeméti*, Caspar *Korotz Szepsi*, Nicolaus *Kegyés Baranyai*, Nicolaus *Lázár Szatmári*, többségben azonban itt is a betűneves és a csak helynévi alapszavú változatok vannak. De a matrikulák diáknevei közt is feltűnik ez a névforma előbb szórványosan, a XVIII. század második felében már viszonylag gyakrabban, főleg az enyedi kollégium matrikuláiban pl. Samuel *Gál Enyedí*, Johannes *Csóka Komáromi*, Stephanus *Ferenczi Dállyai*, Michael *Deső Krizbai* stb. 1740-80

között a helynévi alapszavú neveknek több mint fele már e háromelemű formában fordul elő, a helynév -i képzős formáját pedig gyakran váltja fel de prepozíciós kapcsolat. Pl. *Andreas Hamar de Karatna*, *Gabriel Györgybíró de Létzfalva*, *Georgius Eczetes de Fogaras* stb.

A szatmári kollégium diáknevei közt ellenben ez a háromelemű névforma mindvégig messze elmarad a betűneves forma mögött. Még a XVIII. századból is kevés példa idézhető innen: *Varga Losonczy*, *Török Szathmari*, *Barhász Tsengeri*, *Hajdu Szatthmari*.

Ez a névforma átmenetnek tekinthető a teljes fokú iskolai névről (helynévi alapszavú név + keresztnév) az általános névhasználati formára (családnév + keresztnév) való áttérés felé, tudniillik mindkettőnek az elemeit egyesíti magában.

4. Noha a helynévi alapszavú iskolai neveknek és a családneveknek a viszonyára az eddig mondottak már több szempontból rávilágítottak, foglaljuk össze mégis az érveket, amelyek az ellen szólnak, hogy az iskolai nevek eleve családnévnek volnának tekinthetők. Először is az iskolai nevek tömegesen abban a korban jelentkeznek, amikor már a magyar családnevek kialakulása, általánossá és öröklődővé válása – mai névtörténeti ismereteink szerint – lényegében befejeződött. Döntő bizonyítéknak tekinthető továbbá az, hogy a helynévi alapszavú nevek teljesen általános, homogén névtípusként jelentkeznek az iskolák minden diákjánál és tanáránál. Ismerve a családnevek változatos szemantikai típusait, az iskolai nevek szemantikai homogenitása is kizárja, hogy azonosítsuk őket egymással.

Továbbá nyomon követhető az a változási folyamat, amely az iskolai névhasználatban a XVII-XVIII. században végbemegy, és fokozatosan mind nagyobb teret enged a családnévnek, vele kombinálódik, majd azután fel is váltja az iskolai névhasználati formákat. Végül a családnevektől az is megkülönbözteti az iskolai neveket, hogy származásnévi motivációjuk eleven, szervesen kötődnek viselőikhez szemben a családnevekkel, amelyek öröklődésük folytán e korban már jórészt elvesztették eredeti motivációjukat.

Az iskolai név eredeti származásjelölő funkciója azonban – úgy vélem – kibővült. Idővel a tanultság, a magasabb műveltség jelzésértékével, az értelmiségi elit presztízsével telítődött, hiszen a kollégiumok végzős diákjai közül sokan folytatták tanulmányaikat külföldi egyetemeken, s ez

iskolai névhasználatuknak nemcsak folytonosságát, hanem még magasabb szintre emelkedését is biztosította. Az egyetemjárásból hazatérő akadémiták nagy része professzorként, rektorként ismét visszakerült a kollégiumokba vagy olykor párhuzamosan is egyházi vezető pozíciókat töltött be, tudósok, írók, koruk szellemi vezetői kerültek ki soraikból. Szellemi és társadalmi emelkedésükkel együtt emelkedett annak az eredetileg iskolai jellegű névtípusnak a tekintélye, amely tanulóéveikben, sőt esetleg értelmiségi pályájukon is elkísérte őket. Náluk az iskolai név vagy névcserével az eredeti családnév helyébe lépett vagy az iskolai névbe a családnevet is beépítő változatokban vált véglegessé. Erről tanúskodik a szatmári kollégium már fentebb említett rektorainak és professzorainak névsora, melyben 30 helynévi alapszavú kételemű név, 20 helynévi alapszavú betűneves meg 9 helynévi alapszavú és családnéves háromelemű név van. Vagyis kivétel nélkül mindnyájan megtartották tanárként is iskolai nevüket.

Folytathatnánk a sort művelődéstörténetünk e korabeli legnagyobbjaival, tudniillik Károlyi Gáspár, Szenczi Molnár Albert, Apácai Csere János, Misztótfalusi Kis Miklós, Bencédi Székely István, Baranyai Decsi János, Geleji Katona István, Pápai Páriz Ferenc, Baróti Szabó Dávid stb. neve mind iskolai névből ered.

A helynévi alapszavú iskolai nevek tehát a magas műveltségű értelmiségiek rétegében családnévesülhettek és a helynévből keletkezett családnévtípus XVI-XVIII. századbeli gyarapodását – a be- és áttelepülések mellett – a leginkább táplálták. Névtörténeti és művelődéstörténeti jelentőségük egyaránt javallja, hogy jobban számon tartsuk őket.